

УДК 091.5+099.3]:025.2.021

Ігор Лосієвський,
доктор філологічних наук, професор ХДАК,
завідувач НДВ документознавства, колекцій рідкісних
видань і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка

Автографи у бібліотечних фондах: актуальні питання теорії та практики колекціонування

У статті розглянуто актуальні питання теорії та практики формування колекцій і зібрань автографічних пам'яток у фондах наукових бібліотек.

Ключові слова: автограф, рукопис, пам'ятка, колекція, фонд, наукова бібліотека.

Книжкові зібрання та колекції є основною частиною фондів документних пам'яток, що створюються та зберігаються в наукових бібліотеках, однак накопичується й чимало документів, що належать до пам'яток інших видів та груп [18]. Серед найцінніших — автографічні документи — різновид рукописних пам'яток, або пам'яток писемності. Наявні у бібліотеках автографи — це не лише окремі документи, а й написи на примірниках друків, інших пам'ятках.

Термін *автограф* уживається в текстології, палеографії, почеркознавстві, дипломатиці, епістології. Ним активно користуються теоретики і практики архівної, бібліотечної та музейної справи, історики, зокрема науки та культури. У широкому сенсі до автографів належать усі записи, себто власноручно написані тексти, адже виконавцями є певні особи, автори записів, що, відповідно, визнаються творами їхнього письма. Однак у науковій літературі цей термін використовується лише у випадках, коли є можливість і/або доцільність, необхідність установлення автора запису, а якщо він відомий, — коли цей факт має певне значення для соціуму. Науково некоректним і таким, що не відповідає стилю наукової мови, є формулювання *автограф невідомої (невстановленої) особи*, тому що інформації про автора запису, соціальну значущість власника немає; тоді при інформуванні про документ в друкованих каталогах і науковій літературі вживають слова *рукопис, список* тощо або наводять примітку: *автор запису невідомий*. Отже, в археографічному описанні, науковій літературі щодо рукописного тексту вживають термін *автограф*, якщо набуває певного значення — насамперед наукового, історико-культурного — встановлений факт або припущення щодо написання його конкретною особою — факт авторства запису або гіпотеза щодо авторства запису. Нижче наводимо запропоновану нами дефініцію.

Автограф, історичний, пам'ятковий автограф, або автографічна пам'ятка — текст, записаний рукою людини, чій життя та діяльність мають особливе соціальне, зокрема наукове, історико-культурне значення, і, відповідно, цей запис потребує уваги, фіксації, оцінки.

Така потреба може виникати при атрибуції історичних документів, наукових, літературно-художніх, публіцистичних творів (у текстолога, історика, історика науки, літературознавця, історика журналістики) і при експертизі документів в архівній, бібліотечній та музейній справах. А, приміром, у теорії судової експертизи та в судовій практиці, при виконанні завдань експертизи документа за змістом та почеркознавчої експертизи і навіть експертизи цінності до-

кумента, термін *автограф* не вживали, замість нього використовували синонімічні словосполучення: документ, *написаний рукою, власноручно*, а нині домінує формулювання: рукопис, рукописний текст, запис, що *виконаний* (далі зазначають повне ім'я виконавця) [20, с. 35—63; 33, с. 278—281].

Автографи як текстові документи, як знакові системи можуть бути буквеними, ієрогліфічними, цифровими, нотними; "відкритими" та шифрованими. Серед видів автографічних пам'яток виокремимо рукопис-автограф (автографічний манускрипт — автограф великого та середнього текстового обсягу), напис-автограф (автограф малого текстового обсягу) та підпис-автограф, або сигнатуру (автограф українського малого текстового обсягу) — на офіційному документі (зокрема, автограф правителя у рескрипті, його написи на берегах офіційних документів), на списку власного твору, машинописній або в іншій спосіб виготовленій копії власного твору, на книзі, відбитку статті, на творі образотворчого мистецтва, на фотокартці, афіші, в альбомі, на інших подарункових та меморіальних предметах.

На книгах і брошурах (рукописних книгах, що є автографічними авторськими рукописами або списками творів; на книгах, виготовлених в інший недрукарський спосіб, на примірниках видань) можемо знайти інскрипт — дарчий напис автора на титулі, звороті титулу, форзаці, обкладинці тощо, а також авторські записи інших видів і записи різних видів інших осіб, зокрема власницькі, дарчі та пам'ятні написи на титулі, звороті титулу, форзаці, обкладинці тощо, маргіналії — записи та позначки на полях, між рядками та стовпцями, що набувають значення автографів, якщо належать відомим і видатним особам — власникам книг та їхнім читачам. До речі, в науковій літературі наявна тенденція до звуження семантичного поля терміна *автограф* до значень: книжковий напис автора, інскрипт [7; 12; 26; 29].

Серед письменницьких інскриптів чимало прозових або віршованих мініатюр, що в літературознавстві вивчають як малу художню форму та своєрідний літературно-побутовий жанр.

Автографами можуть бути текстові документи загалом або рукописні вставки, авторська правка в рукописному, машинописному, друкованому або в інший спосіб виготовленому тексті, підпис автора. Автографічні рукописи творів — часто-густо це документи у формі кодексу, в оправах чи обкладинках, теках, футлярах, на яких також можуть бути автографічні записи автора. В межах матеріальної основи такого документа нерідко зустрічаються й автографи, що належать іншим визначним особам.

Досліджуючи автографічні творчі рукописи, текстологи користуються термінами, що стають обов'язковими елементами наукового описання документних пам'яток: *чорновий автограф*, *чернетка* — автограф, що фіксує певний етап роботи автора над текстом, однією з його редакцій; *біловий автограф* — автограф, що відображає завершення авторської роботи над текстом загалом або над однією з його редакцій [8; 24].

Потребує пояснення співвідношення термінів *автограф*, *оригінал*, *унікум*, або *унікальний документ*. Визначення документа як оригіналу не обмежується значеннями термінів *оригінал службового документа* та *дублікат оригіналу службового документа*, визначення яких наведено в ДСТУ 2732:2004 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять" (п. 3.13, 3.14 [10, с. 4]). Термін *оригінал документа* вживається відносно документів різних видів і груп (за різними класифікаціями), і це не лише рукописи-автографи.

Питання щодо цінності оригіналів документів було порушено у класичних роботах з архівістики й документознавства XIX ст., зокрема у так званому Голландському збірнику — "Настановах з класифікації та описування архівів..." (Гронінген, 1898), який уклали С. Мюллер, Й. Фейт та Р. Руїн. На думку учених, оригінали документів необхідно зберігати насамперед в архівах і в повному обсязі, у тому числі дефектні та фрагментарні: "...оригінальні грамоти, хоч як вони поповані або які малі частини від них залишилися, ніколи не повинні знищуватися, навіть коли існують їх дублікати або точні копії" [цит. у перекладі за: 19, с. 176].

Аксіологічну розробку проблеми оригінальності документа здійснив наприкінці XX ст. американський історик, архівознавець та документознавець Дж. М. О'Тул, який визначив та обґрунтував *самоцінність* (intrinsic value) оригіналу як особливий різновид документної цінності й вважав за потрібне зберігати "не через його доказові властивості, а за його антикварні якості" (цит. у перекладі за: 16, с. 588), наголошуючи на унікальності документа, що втрачається в копіях. Щодо рукописних пам'яток, це здебільшого стосується оригіналів автографічних документів, які відповідають основним критеріям цінності оригіналу документа, що їх сформулювала у 1996 р. канадська дослідниця Ш. Мак-Ренор:

- властивості фізичної форми документа, котрі можуть бути предметом вивчення, наукового дослідження;
- неповторність фізичних особливостей документа;
- автентичність документа, відомості про автора та інші дані про документ, важливість яких може бути підтверджена лише на підставі оригіналу;
- експозиційна, музейна перспективність документа;
- найвищий ступень юридичної цінності саме оригіналу (в разі, коли доказові властивості документа можна використовувати, лише пред'явивши його оригінал) [див.: 16, с. 589].

Ш. Мак-Ренор визначила переваги оригіналу документа над усіма видами його копій і довела їхню підпорядкованість "керівній силі" оригіналу, чий доказові властивості можуть набувати виняткового значення. Оригінал містить найповнішу і нерідко унікальну інформацію про зміст та форму, матеріали, з яких виготовлено документ, що дозволяє визначити або підтвердити його справжність, походження та час створення, ось чому збереження інформації не можна вважати важливішим за збереження оригіналу документа, недооцінка значення якого, вважала дослідниця, є небезпекою для науки.

Складно цілком погодитися з "антикварною" домінантою в концепції Дж. М. О'Тула. Оригінал документа є

першоносієм та першоджерелом відомостей про документ, зокрема автографічний, — суто первинної документної інформації, чия неповнота лише частково і, скоріше за все, в гіпотетичній площині може бути ліквідована за допомогою джерел вторинної архівної інформації (визначення вживаних термінів див.: [11, с. 2]). Водночас визнання документа оригіналом залежить від того, за якою системою координат установлюється його оригінальність (справжність, автентичність). Документами-оригіналами є і рукопис XIV ст. — ілюмінований список Євангелія (оскільки це справжня пам'ятка означеної доби, належить до конкретного виду та групи пам'яток, не є підмогою чи факсиміле), і рукопис-автограф твору класика світової літератури XIX ст.

Автографічність є однією з важливих (хоча й не обов'язкових) ознак рукописних документів загалом, найважливішою ознакою документних пам'яток, адже кожна автографічна пам'ятка є унікальною. Нагадаємо, що, згідно з ДСТУ 2732:2004 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять" (п. 5.16), унікального архівний документ, або унікальна архівна пам'ятка, — "визначена експертною категорією цінності архівного документа, який має виняткове значення для історії держави і суспільства, і аналогі якого за документною інформацією і (або) зовнішніми ознаками документа відсутні" [10, с. 11]. *Аналогами* у цьому контексті визнано подібні за основними ознаками та властивостями документи, однак, на нашу думку, точнішим було б не застосування критерію наявності/відсутності аналогів, а вказівка на відсутність *ідентичних документів*. І якщо видатний автор виготовив два чи кілька аналогічних рукописів-автографів, текстуально ідентичних, близьких за графікою письма і орфографією, іншими зовнішніми ознаками, такі документи не можуть уважатися ідентичними загалом, і є підстави кожен із них визначати як унікальну документну пам'ятку.

Унікумом може стати і факсиміле автографа (або копія документа-оригіналу іншого виду), але в тому разі, коли оригінал втрачено і документ зберігся в єдиній копії, — якщо інформація про її безпосередній зв'язок з утраченим оригіналом є достовірною і дозволяє зробити в категоричній або гіпотетичній формі висновок про її автентичність. Лише за наявності оригіналу, збереженого у своїй повноті (комплектності), і за умови, що забезпечується подальше його зберігання, не виникає загрози трансформацій, повної або часткової фальсифікації документа.

Автографічність певною мірою притаманна й авторизованій копії документа, авторським коректурам, в яких знаходимо рукописні виправлення, вставки, позначки, пояснювальні записи та підпис автора, і ці ознаки дають підстави вважати такий документ унікальним.

Особлива історична й суто текстологічна цінність рукописів-автографів полягає в тому, що вони є унікальними пам'ятками культури, чия соціальна значущість потребує їхнього збереження в наявній автентичній повноті, це "найбільш достовірні джерела тексту", що, на жаль, "у багатьох випадках до нас не доходять" [8, с. 73]. Відзначимо поступове зменшення кількості й відповідне нарощення рідкісності та цінності новостворених пам'яток цього виду і загалом цінних рукописних документів останніми десятиріччями XX ст. А нині, на початку XXI, у час розвинутих електронних технологій — рукописні документи майже зникають.

Біографічні матеріали про видатних учених, письменників, політичних, релігійних, церковних та громадських діячів останніх століть свідчать, що авторська практика знищення власних рукописів була розповсюдженим явищем. Відомо, що Дж. Вашингтон й У. Черчилль, О. Пушкін та Л. Толстой, П. Куліш, І. Франко та М. Коцюбинський збе-

рігали рукописи, білові та чорнові автографи творів, однак більшість авторів майже послідовно знищували власні творчі автографи, особливо чорнові, а також ранні редакції творів, з часом значною мірою перероблених.

Вивчаючи автографи плану, різних редакцій конкретного твору, текстологи з'ясовують його творчу історію, обстежують авторські нотатки, листування, інші автографічні матеріали з архіву автора, намагаючись установити канонічний текст твору. І той факт, що донині не дійшли автографічні творчі рукописи В. Шекспіра, є справжньою трагедією для текстологів. Значною мірою ускладнює їхню працю і мізерна кількість чорнових автографів творів А. Чехова.

Варто враховувати і можливість підробки, виготовлення "автографів"-фальсифікатів, наявність яких спроможні встановити палеографи, почеркознавці. Відомі повні або часткові підробки історичних автографів, частіше за все це фальсифікати малого текстового обсягу, що рано чи пізно викривають, як це сталося у XIX—XX ст. з "автографами листів" та "записів" І. Ньютона та Б. Паскаля, Ф. Рабле, Ж. де Лабрюєра, Ш. Л. Монтеск'є, Р. Бернса, В. Скотта, Дж. Кітса, П. Б. Шеллі, Ф. Шиллера, Ч. Дікенса, У. Теккерея, багатьох інших класиків літератури та науки, історичних діячів. Відсутність атрибутованого автографічного оригіналу є першим попередженням щодо можливості підробки, літературної містифікації. Зокрема, опублікований за списком текст нібито твору І. Франка — поеми-памфлету "Папі в альбом", як з'ясувалося, є фальсифікатом, виготовленим у 1945 р. на замовлення Львівського обкому ВКП(б) [28].

Не перше століття і навіть тисячоліття автографічні документи колекціонують найбільші бібліотеки світу. Один із ранніх великих комплексів рукописів-автографів належав Александрійській бібліотеці. З античних часів відомо про ставлення до оригіналу, автографа як до унікального, особливо цінного документа. Страбон згадує про Апеллікопта, який заміняв у архівах оригінали важливих актів копіями ("Географія", XIII, 1, 54). Автографічні оригінали були прикрасою перших приватних колекцій. Єгипетський цар Птолемеї II Філадельф викупив рукописи та бібліотеку Арістотеля, а Птолемеї III Евергет придбав оригінали трагедій Есхіла і вважав ці сувої найдорожчим скарбом.

Найбільші приватні колекції історичних автографів було створено у Франції, Великій Британії, Італії, Німеччині, де ці раритети збирали з XVI—XVII ст. У XVIII—XX ст. колекціонування автографів різних видів набуло системного характеру, такі комплекси зберігали в усіх великих універсальних книгозбірнях світу, починаючи з королівських, національних, академічних та університетських, а також у спеціалізованих галузевих бібліотеках. Автографічний документ осмислюється як унікальний артефакт, як предмет, що хоча б частково віддзеркалює видатну особистість, її загальну культуру, про яку певною мірою свідчать і культура письма й особливості почерку. Закономірно, що у цей період на Заході та в Російській імперії формувалися різновиди альбомного видання — *альбом портретів і автографів* та *альбом автографів*. Факсиміле автографів стають часткою не лише розкішних ілюстрованих поліграфічних шедеврів, а й масових видань. Уже на початку XIX ст. автографи та їхні колекції потрапляють на європейські антикварні аукціони, з першої чверті XIX ст. виходять ілюстровані каталоги автографічних документів, а в другій половині XIX — XX ст. в Європі та США видають монографії з цієї теми, путівники по колекціях автографів, посібники для колекціонерів рукописних пам'яток цього виду (див. далі джерела почеркознавчої експертизи).

Більшість цих видань свідчить про високий рівень теоретичної та методичної розробки питань колекціонування автографічних документів. Зокрема, у книзі англій-

ського історика А. М. Бродлі "Розмови про автографи" (Лондон, 1910) є їхня класифікація, короткий нарис історії колекцій автографів із XVI ст. та їхніх оглядів у пресі; охарактеризовано сучасні колекції та центри колекціонування автографів; викладено, хоча і не зовсім послідовно, методику виявлення та атрибуції пам'яток, наведено приклади помилкових ідентифікацій. Окремі розділи присвячено найвідомішим знахідкам і таким видам автографічних пам'яток, як "королівські автографи минулого і сучасності", інші історичні документи, що стосуються управління державою, дипломатії, стану суспільства; автографи військових діячів, письменників ("літературні автографи трьох століть"), представників мистецтв. А. М. Бродлі визначає місце приватного колекціонування автографів серед людських захоплень, дає психологічний портрет "мисливця за автографами", розглядає питання оцінки та коливання аукціонних цін на автографи протягом останнього століття, наводить найвідоміші приклади підробок автографічних документів і дає методичні поради щодо виявлення фальсифікатів. У цьому виданні репрезентовано 135 факсиміле автографічних пам'яток, а епіграфом на титулі, стали слова американського поета, бібліографа і колекціонера Л. Дж. Сіста: "Колекція автографів може стати чудовим помічником у вивченні історії і біографії" [38].

У XIX ст. закріпилися видавничі традиції використання факсиміле авторського автографа-сигнатури як фронтиспісного елемента, під портретом автора; розміщення такого факсиміле, зокрема тиснення золотом, на верхніх кришках оправ або на обкладинках томів повних зібрань творів (насамперед академічних), зібрань творів та окремих видань. Отже, і видавці, і читачі автограф автора сприймають як ще один "портрет", точніше "автопортрет", характерну ознаку особистості письменника, своєрідний прояв авторського "я" або авторський символ чи знак-код, за допомогою якого певною мірою визначаються особистісні та творчі параметри власника. Складна динамічна графіка почерків багатьох учених та митців сприяє активізації інтерпретацій, як достатньо обґрунтованих, так і суб'єктивних, що наближаються до фантазійних побудов графологів.

Робота із формування та розширення колекцій автографів-оригіналів у фондах бібліотек значною мірою активізувалася наприкінці XIX — на початку XX ст. Бібліотечними раритетами, поряд із автографами великого текстового обсягу, що надходили до архівних, рукописних фондів та колекцій, стали авторські книжкові автографи. Не випадково А. Чехов, інформуючи у 1896 р. одного зі своїх кореспондентів про передачу "приблизно 500 книжок (назв)", до 700 томів з особистого зібрання до Таганрозької міської бібліотеки, зауважував: "...майже половина <з них> з автографами" [31, с. 220—221], а в іншому листі зазначав про наявність у певних видань факсиміле автографів авторів.

Характерними для тієї доби були й системні заходи Харківської громадської бібліотеки (нині — ХДНБ ім. В. Г. Короленка), розпочаті за ініціативою голови її правління, видатного українського історика Д. Багалія: співробітники відділу рукописів і автографів, утвореного у книгозбірні 1903 р., виявляли "листи, мемуари, записки, автографи, невидані твори і т. ін., що складає історико-літературний інтерес" [5, с. 37]. Особливу увагу приділяли рукописам-автографам видатних творів, оригіналам офіційних документів із підписами історичних діячів. Автографічні документи XVI—XX ст., що нині зберігаються в бібліотеці, входять до архівних колекцій та фондів, переважно — фондів особового походження. Є і надзвичайно велика за обсягом колекція альбомних автографів визначних українських і зарубіжних митців XX ст. [1].

На початку XX ст. адміністрація Харківської громадської бібліотеки регулярно зверталася у пресі та листах до

відомих вітчизняних і зарубіжних авторів — учених і письменників — із проханням надсилати власні книги, і певна частина таких видань з авторськими дарчими написами надійшла до книгозбірні. Ця робота здійснювалася упродовж XX ст., триває і нині, водночас із колекціонуванням книг з автографами попередніх століть. Сьогодні у фондах бібліотеки зберігаються тисячі книжкових автографів, що становлять окрему репрезентативну колекцію. Є пам'ятки національного і світового значення — книги з автографами Мелетія Смотрицького, Стефана Яворського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, І. Аксакова, Є. Баратинського, В. Короленка, А. Чехова, І. Буніна, Л. Стаффа, Р. Глієра, Д. Шостаковича, Р. Штрауса, І. Срезневського, М. Бекетова, А. Кримського, Д. Яворницького, М. Вавілова, М. Лосського, А. Мазона та багатьох інших класиків науки і культури [2].

Зібрання і колекції автографічних документів мають і найбільші сучасні бібліотеки світу. В Україні такі фондові комплекси сформовано, крім ХДНБ ім. В. Г. Короленка, у Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського, Національній парламентській бібліотеці України, Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, Одеській національній науковій бібліотеці ім. М. Горького, в обласних, міських та у бібліотеках вищих навчальних закладів, а також у багатьох книгозбірнях іншого відомчого підпорядкування. Великі зібрання та колекції автографічних архівних пам'яток і книг з автографами є у фондах Бібліотеки Конгресу США, Британської бібліотеки, Національної бібліотеки Франції, Національної бібліотеки Польщі, Російської Національної бібліотеки, Російської державної бібліотеки, Бібліотеки Російської Академії наук, Державної публічної історичної бібліотеки Росії. Як і раніше, автографи є об'єктами приватного колекціонування, щорічно виставляються на антикварних аукціонах в європейських країнах, США, інших державах світу.

Колекціонування автографічних документів нині розглядається як невід'ємна складова діяльності з формування документно-пам'яткових комплексів у фондах національних, академічних та інших наукових бібліотек. Автографічні пам'ятки — насамперед оригінали історичних документів, видатних наукових, літературно-художніх і публіцистичних творів — осмислюються нині як раритетна частка ядра бібліотечного фонду і входять до складу спеціалізованих фондів і колекцій рукописів та книг з автографами [1—3; 6; 7; 9; 12—14; 17; 18; 21; 22; 26; 27].

Джерелами комплектування фондів наукових бібліотек автографічними документами є насамперед архіви та бібліотеки приватних осіб, а також творчих і громадських організацій, і лише незначна частина таких матеріалів потрапляє з державних установ та організацій, оскільки основні офіційні папери належать до видів і груп документів, які підлягають передачі для зберігання до державних архівних установ, згідно з чинним законодавством України. Автографічні документи надходять до фондів наукових бібліотек завдяки ініціативі авторів та власників, зокрема нащадків авторів, передати, подарувати або продати ці раритети, однак здебільшого таке бажання виникає внаслідок цілеспрямованих та систематичних контактів з бібліотекарями — комплєкторами державних зібрань, які у разі потреби здійснюють також пошук спонсорів.

Автографи в наукових бібліотеках становлять архівні колекції, які формуються за документно-видовою, тематичною та іншими ознаками, а також надходять — за ознакою походження — до архівних фондів, що створюються здебільшого на основі приватних архівів видатних представників науки і техніки, культури, політичних, релігійних, церковних та громадських діячів. Рукописи-автографи є найціннішою частиною сформованих у бібліотеках особових архівних фондів.

Рішення щодо прийому на зберігання таких документів та документно-пам'яткових комплексів ухвалює адміністрація бібліотеки (так само, як й керівництво архіву чи музею) на підставі результатів *документознавчої ціннісної експертизи*, що регламентує постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1004 "Про проведення експертизи цінності документів". Обов'язкова складова визначення цінності автографічних пам'яток, а в разі потреби — й інших рукописних документів — *почеркознавча експертиза*, предметом якої є дослідження індивідуальних особливостей почерків, а результатом — визнання цих документів оригіналами автографів, їхніми копіями або фальсифікатами. Теорію почеркознавчої експертизи майже цілком розробили вчені-юристи як предметну галузь судової експертизи та галузь криміналістики; ці підходи та методики (див., наприклад: [20; 33]) використовують в архівній, бібліотечній та музейній справі.

Найважливішою умовою проведення результативного почеркознавчого дослідження автографа є наявність — у достатній кількості — достовірного порівняльного матеріалу, тобто оригіналів або якісних факсимільних копій автографів особи, яку вважають ймовірним автором запису — об'єкта експертизи. Порівняльний аналіз дає експерту можливість довести тотожність почерку, яким написано документ, або встановити відсутність збігів у почерку документа з почерком конкретної особи, котру вважають ймовірним автором запису, а в окремих випадках визначити фальсифікованість документа. Вище згадувалося про відсутність автографічних творчих рукописів В. Шекспіра. Припускають, однак, що його авторству належать три сторінки вставок до тексту п'єси "Сер Томас Мор" Е. Манді та Г. Четла (зберігається у Британській бібліотеці), проте це остаточно не доведено через брак порівняльного матеріалу, адже збереглося лише шість шекспірівських сигнатур — автографів украй малого текстового обсягу.

Використання атрибутованих оригіналів автографів як порівняльного матеріалу є найкращим варіантом, однак не завжди бібліотечний експерт, обмежений терміном проведення експертизи, оперативно отримує доступ до них, оскільки необхідний матеріал може зберігатися у фондоховищі іншого міста чи країни. Можливості експерта, вочевидь, збільшилися завдяки сучасній електронній комунікації з колегами — зберігачами відповідних фондів. Певну допомогу експерт може отримати з Інтернету, де розміщено сотні тисяч автографічних документів великого, середнього та малого текстового обсягу. Однак з цим джерелом треба поводитися вкрай обережно, оскільки воно акумулює чимало недостовірної інформації — за результатами помилкової, зокрема аматорської "атрибуції".

Джерелами порівняльного матеріалу найчастіше стають наявні у фондах наукових бібліотек видання XIX—XX ст., що містять якісні повноцінні відтворення — факсиміле автографічних документів: альбоми автографів та альбоми портретів і автографів, наукові факсимільні видання окремих пам'яток, академічні повні зібрання творів та академічні видання окремих творів учених, письменників, публіцистів та інших видатних діячів, ілюстровані меморіальні видання, присвячені їхньому життю й творчості, політичній і громадській діяльності; ілюстровані каталоги, наукові та науково-популярні альбомні видання, котрі розкривають колекції й зібрання рукописних пам'яток, державних і приватних, та інші ілюстровані видання історико-культурної тематики, серед яких особливе місце належить монографіям про автографічні пам'ятки, посібникам, спеціально призначеним для колекціонерів автографів.

Не кожна наукова бібліотека володіє ранніми такими виданнями — першої половини та середини XIX ст., але

майже всі вони перевидавалися, є сучасні репринти та електронні факсимільні документи. Отже, нині для всіх стали доступними, скажімо, чотири томи відомого паризького збірника літографованих факсиміле автографів визначних діячів, які 1843 р. видав Т. Деларю [43], класичний "Відвічник колекціонера автографів" Й. Гюнтера та О. А. Шульца (Лейпциг, 1856) та подібні твори другої половини XIX — початку XX ст., серед яких відзначимо розглянуту вище монографію-"путівник" А. М. Бродлі, "Розмови про автографи" Дж. Б. Хілла (Лондон, 1896), книги А. Х. Дžoлайна — "Роздуми колекціонера автографів" (Нью-Йорк, 1902), "Мисливець за автографами..." (Чикаго, 1907), "Мандрівки Країною автографів" (Нью-Йорк, 1913) [38; 41; 42; 44—46].

Наявна позитивна тенденція, що свідчить не лише про розвиток поліграфічного виробництва, вдосконалення та нові можливості книгодрукування наприкінці XIX — на початку XX ст., а й про сформоване у суспільстві ставлення до автографів як унікальних пам'яток культури — тенденцію факсимільного відтворення автографів у розмірах і кольорах оригіналів, з використанням матеріалів, близьких до оригінальних, на високому поліграфічному рівні. Факсиміле автографів, що дозволяє роздивитися найдрібніші деталі графічних форм, є навіть у масових виданнях, зокрема подарункових та сувенірних комплексах портретів славнозвісних діячів на поштових листівках, окремих картках та паспарту, що були популярними на початку XX ст. Серед них трапляється найрідкісніший порівняльний матеріал, наприклад, факсиміле автографа діяча мистецтва (артиста, виконавця тощо), чий почерковий зразок майже не збереглися. Втім, подібні видання не можна віднести до авторитетних джерел, що завжди містять достовірну, перевірену інформацію.

Одне із типових видань кінця XIX — початку XX ст. — лондонське "Автографічне дзеркало. Неопубліковані автографи славнозвісних та визначних людей минулого та сучасності" [37]. Подібний альбом, але майже цілком зорієнтований на досягнення людства в XIX ст., видала княгиня Є. Урусова, — "Альбом портретов и автографов выдающихся деятелей науки, искусства, литературы и политики всего света" (Москва, 1892). Надзвичайно інформативним є й "Альбом автографов писателей, художников, артистов и общественных деятелей. Издание редакции газеты "Русская жизнь" в пользу голодающих" (Санкт-Петербург, 1892). Важливим джерелом може стати і спеціальне періодичне видання [36].

Відбір автографів для таких видань певною мірою відповідає політичним, ідеологічним та культурним пріоритетам суспільства, окремих його верств на конкретному історичному етапі. Хоча й підцензурні, ці видання стають "автографічним дзеркалом" владної, наукової та культурної еліти, відображають наявну систему культурних цінностей. Вона змінюватиметься, неодноразово переоцінюватиметься соціальна значущість діяльності певних осіб, і окремі факсиміле автографів залишаться єдиними зразками їхніх почерків, доступними для сучасного бібліотечного працівника-експерта. Такий парадокс: особливо корисними як джерела стануть видання, що відрізняються тенденційністю, побачили світ у "час змін", переломні періоди в історії суспільства і держави. Подих революційних подій відчувається на сторінках альбому "Собрание автографов и факсимиле ученых, художников, композиторов, общественных и политических деятелей, артистов и писателей" (Москва, 1907), також виданого з благодійною метою, про що свідчить рядок на обкладинці: "Помощь голодающим". В альбомі чимало автографів "каліфів на годину", особливо громадських діячів (проте вкотре наголосимо, що це — найрідкісніший порівняльний матеріал для експерта-почеркознавця), але є й десятки автографів осіб, висока оцінка

діяльності яких не набула суттєвих змін, і нині їх сприймають як класиків науки та культури. Серед них — О. Блок, М. Бердяев, І. Бодуен де Куртене, О. Глазунов, М. Грушевський (автографи українською та російською), В. Короленко, О. Купрін, Д. Менделєєв, М. Римський-Корсаков, Є. Тарле, А. Шахматов.

Друковані альбоми автографічних пам'яток можуть мати універсальний характер або репрезентувати автографи за тематичним принципом, видовими ознаками документів, принципом їхнього походження, належністю авторів до діячів у конкретній сфері людської діяльності. Один із прикладів — "Автографы музыкальных деятелей. 1839—1889" (Санкт-Петербург, 1889); аналогічний альбом було видано у Лейпцигу в 1907 р. [35]. А два різних за складом московських видання "Автографів..." 1919 р. та 1921 р. є альбомами автографів письменників та художників пізнішого часу.

Факсиміле автографів видатних діячів знаходимо в численних ілюстрованих виданнях другої половини XIX — початку XX ст. наукової та науково-популярної тематики, що охоплюють великі періоди світової історії або висвітлюють історію певних регіонів, країн, земель, міст; історію культури та розвитку окремих галузей знань, науки і техніки, мистецтв; історію розвитку окремих інституцій та установ, релігійних, професійних та громадських організацій тощо. Характерно, що інформація про наявність факсиміле таких автографів потрапляла до вихідних відомостей, на титульні аркуші видань. Наприклад, на титулі альбомного видання книги П. Бобровского "История Лейб-Гвардии Преображенского полка..." (Санкт-Петербург, 1900) розміщено дані про те, що це видання "...с портретами, планами, изображениями, автографами". Титульні відомості про наявність факсиміле автографічних документів є типовими для видань історико-культурної тематики. Однак титулі не завжди містять такі "підказки" для бібліотекаря-експерта. Високоякісні факсиміле унікальних історичних автографів можна знайти в розкішних іноземних та вітчизняних ілюстрованих виданнях кінця XIX — початку XX ст., і це можуть бути неочікувані знахідки, як, наприклад, у книзі Н. Кутепова "Царская и императорская охота..." (2-е вид., Санкт-Петербург, 1902—1911, Т. 3—4).

Прикладами сучасних достовірних і репрезентативних джерел є монументальні вітчизняні видання "Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах" (Київ, 2004; автор-упорядник В. Недяк) та "Україна — європейська країна" (Київ, 2015; автор-упорядник С. Чайковський). Обидві книги містять численні факсиміле історичних документів, більшість з яких є автографічними, а в другій навіть є муляжі окремих пам'яток, укладені в конверти.

Серед авторитетних джерел почеркознавчої експертизи — альбоми-путівники, ілюстровані нариси, каталоги й покажчики архівних, бібліотечних і музейних збірань та колекцій, зокрема автографічних документів з особових фондів, а також каталоги-альбоми великих приватних колекцій документних пам'яток (зокрема, М. Лесмана та К. Чуковського [15; 32]). У пошуках рідкісного порівняльного матеріалу експерт звертається й до ілюстрованих каталогів антикварних аукціонів Європи, Азії та Америки (Sotheby's, Christie's, Aguttes, Cazo та ін.), що мають друковані та електронні версії. Аукціонні каталоги, поряд із результатами торгів, є також важливим джерелом при визначенні прогнозно оціночної вартості автографічних пам'яток.

Результати почеркознавчої експертизи розглядаються в комплексі з іншими даними експертного дослідження, у тому числі дослідження матеріалів письма (паперу, чорнила, пасти, фарби тощо), що інколи потребує спеціалізованої матеріалознавчої, техніко-технологічної експертизи. Заува-

жимо, що констатація ідентичності графічних форм письма свідчить лише про тотожність почерків, але цього недостатньо для висновку, що об'єктом експертизи є оригінал автографа, а не його друк, кольорова фото- або ксерокопія. Не тільки факсиміле автографів, а й їхні муляжі, у вигляді вкладених аркушів, можна знайти і в збірках творів класиків, і в альбомах, і в розкішних виданнях історико-культурної тематики, про які йшлося вище. "Рукописи Пушкіна" (Санкт-Петербург, 1911), видані під патронатом великого князя Олега Костянтиновича, — це стос аркушів у теці, кожний з яких містить факсиміле автографа поета, із відтворенням кольору і тону чорнила оригіналу, й імітує один із різновидів паперу різної щільності та кольору, що за зовнішніми ознаками також наближається до оригінального матеріалу. Подібні аркуші часто-густо відділяються від видань, де їх уміщено, потрапляють до приватних колекцій і як "автографи" пропонуються власниками архівам, музеям, бібліотекам і знов-таки — приватним особам.

Розглянемо детальніше тиражовані репродукції портретів і фотопортретів історичних діячів, популярних письменників, артистів, виконавців початку ХХ ст. з факсиміле автографів на поштових листівках та окремих паспарту різних розмірів. Цікавий приклад подібного аркушевого видання 1910-х рр. — фотопортрет видатної американської танцівниці та хореографа А. Дункан з факсиміле автографа на паспарту. Надзвичайно висока якість фототехнічного відтворення оригіналу автографа ввела в оману працівників одного з петербурзьких антикварних магазинів, на сайті якого у 2012 р. уміщено інформацію про такий саме "унікальний автограф", що продається, і його зображення у золотій рамці. Однак ідентичний "автограф" на фотопортреті А. Дункан можна знайти і в колекції ХДНБ ім. В. Г. Короленка, до того ж на цьому факсиміле є сліди імітаційного "доопрацювання" окремих графічних форм відтвореного напису (наприклад, сліпі лінії пера — там, де в оригіналі не вистачило чорнила, — майстерно прорізано гострим предметом, отже, колись цей сувенірний друк також намагалися видати за оригінал). Роботу експерта в цьому разі певною мірою ускладнює та обставина, що розвинута культура автографа на фотопортреті й попит на такі пам'ятки саме і спричинили поширення на початку ХХ ст. практики випуску аркушевих факсимільних видань, що ставали майже "близнюками" оригіналів. Не випадково на поштових листівках з фотопортретами відомих діячів мистецтва — з колекції, що нині зберігається у ХДНБ ім. В. Г. Короленка, — автографи-оригінали та факсиміле автографів наявні приблизно в однакових кількостях [30].

Інформацію про колекції автографічних документів середнього та малого текстового обсягу, що зберігаються у бібліотечних фондах, вводять до наукового обігу, через оприлюднення в спеціальних публікаціях та академічних виданнях, здебільшого наукові співробітники цих бібліотек — фахівці, які володіють основами палеографії та почеркознавства, опису рукописних пам'яток та едиційної археографії. Доцільність та форми такої роботи визначають відповідно до ступеня наукової, історико-культурної цінності документів. Нині вийшло чимало видань та публікацій, що містять описання та факсиміле автографічних документів з колекцій наукових бібліотек України та Росії [1—4; 13; 14; 17; 21; 23; 25; 27; 30; 34]. Публікаторами нерідко є й дослідники — користувачі бібліотечних фондів, однак для них характерною формою введення до наукового обігу автографів середнього та малого текстового обсягу є цитування, публікація окремих пам'яток у складі наукових статей.

Введення до наукового обігу інформації про автографічні документи великого текстового обсягу, що зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях (переважно у складі

особових фондів), підготовку наукових факсимільних видань таких автографів — рукописів історичних документів, творів науки та літератури — здійснюють зазвичай співробітники профільних наукових інституцій (в Україні це інститути НАН, а також Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського). Академічна видавнича традиція передбачає вміщення у видання класичних творів науки та літератури факсиміле їх рукописів-автографів у повному обсязі або (найчастіше) — у фрагментах.

Друквані каталоги і покажчики комплексів (частин особових фондів, колекцій) автографічних документів укладають наукові співробітники установ-фондоутримувачів. Повнотекстові електронні копії особливо цінних автографічних документів з фондів наукових бібліотек, а також електронні версії видань, що містять факсиміле та описання цих пам'яток, доцільно розміщувати на бібліотечних сайтах в Інтернеті, що цілком відповідає завданню введення до наукового обігу точної й повної інформації про колекційні та фондові автографічні пам'ятки.

Список використаної літератури

1. *Автографи* видатних митців у збірках Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: колекція О. Л. Сарани : факс., біобібліогр. матеріали / упоряд. І. Я. Лосієвський. — Харків : ХЧМГУ, 2011. — 159 с. : іл. (Сер. "Харк. колекції", вип. 3).
2. *Автографи* діячів науки і культури на книгах із фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: тексти, факс., біобібліогр. матеріали / упоряд. І. Я. Лосієвський. — Харків : ХЧМГУ, 2008. — 324 с. : іл. (Сер. "Харк. колекції", вип. 1).
3. *Автографы* поэтов Серебряного века : дарств. надписи на кн. / Рос. гос. б-ка ; сост. Т. В. Аветисова [и др.]. — Москва : Книга, 1995. — 495 с. : ил., факс.
4. *Автографи* українських і російських письменників : анот. покажч. / [уклав П. Г. Баб'як]. — Львів : Львів. б-ка АН УРСР, 1976. — 206 с.
5. *Багалей Д. И.* Об учреждении отдела рукописей и автографов : (докл. на экстр. собр. членов Харьк. обществ. б-ки 20 апр. 1903 г.) / Д. И. Багалей // Отчет Харьк. обществ. б-ки за 17-й год ее существования... — Харьков, 1903. — Прил. V. — С. XXXVI—XXXVII.
6. *Будагова Л. Н.* "Дорогому другу на добрую память..." : (дарств. надписи на кн. как источник информации о времени и о себе) / Л. Н. Будагова // Славяноведение. — 2000. — № 5. — С. 89—96.
7. *Голубева О. Д.* Автографы заговорили... : [из собр. Гос. публ. б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина] / О. Д. Голубева. — Москва : Кн. палата, 1991. — 286 с. : ил.
8. *Гришунин А. Л.* Исследовательские аспекты текстологии / А. Л. Гришунин. — Москва : Наследие, 1998. — 413, [3] с.
9. *Дениско Л. М.* Автографи на книгах із колекції рідкісних книг Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : кат. / Л. М. Дениско. — Київ : НБУВ, 2007. — 134 с. : іл.
10. *Деловодство* й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732:2004. — Чинний від 01.07.2005. — Київ : Держспоживстандарт України, 2005. — IV, 32 с.
11. *Правила* описування архівних документів : ДСТУ 4331:2004. — Чинний від 17.08.2004. — Київ : Держспоживстандарт України, 2005. — 16 с.
12. *Кельнер В. Е.* Автографы и книжные собрания : (новый проект Рос. нац. б-ки) / В. Е. Кельнер // Библиотековедение. — 2001. — № 3. — С. 64—65.
13. *Книга* з автографом : з фондів Закарпат. обл. універс. наук. б-ки : кат. / уклад. М. Б. Бадиба [та ін.]. — Ужгород : В. Падак, 2009. — 100 с. : іл.
14. *Книги* з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького : зб. М. Г. Крейна : кат. // упоряд. І. Е. Рікун. — Одеса : б. в., 2000. — 60 с.
15. *Книги* і рукописи в зібранні М. С. Лесмана : анот. кат., публ. / сост. М. С. Лесман [и др.]. — Москва : Книга, 1989. — 463 с. : ил.
16. *Левченко Л. Л.* Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки : історія та організація / Лариса Левченко. — Миколаїв : Іліон, 2013. — 1203 с.

17. *Лосиевский И. Я.* Инскрипты литераторов и учёных-гуманитариев XIX — начала XX века в фондах Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко / И. Я. Лосиевский, Ж. А. Хасаханова // Нов. лит. обозр. — 2006. — № 81. — С. 402—419.
18. *Лосієвський І. Я.* Документні пам'ятки в бібліотечних збірках: теоретико-методолог. аспекти та сучасна практика / І. Я. Лосієвський // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Вип. 41. — Харків, 2013. — С. 124—134.
19. *Матяш І. Б.* Архівознавство : методолог. засади та історія розвитку / І. Б. Матяш. — Київ : Києво-Могилян. акад., 2012. — 515 с.
20. *Меленевська З. С.* Зразки висновків експерта з вирішення почеркознавчих задач : метод. посіб. / З. С. Меленевська, А. І. Шаботенко, О. В. Шведова. — Київ : КНТ, 2009. — 96 с.
21. *Наши автографы : инскрипты писателей и поэтов на книгах Российской национальной библиотеки / сост. В. Е. Кельнер.* — Санкт-Петербург : РНБ, 2013. — 98 с. : ил.
22. *Недашківська О. С.* Автографи видатних осіб як інформаційне джерело: (на матеріалах фонду довідкової та іст.-книгознав. л-ри від. стародруків та рідкіс. вид. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського) / О. С. Недашківська // Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 21—23 жовт. 2014 р.). — Київ : НБУВ, 2014. — С. 150—153.
23. *Опис автографів українських письменників: (XIX — початок XX ст.) / Держ. публ. б-ка УРСР ; склали А. Г. Адаменко [та ін.].* — Київ : Акад. наук Укр. РСР, 1959. — 265 с. : іл.
24. *Рейсер С. А.* Основы текстологии : учеб. пособие / С. А. Рейсер. — 2-е изд. — Ленинград : Просвещение, 1978. — 176 с.
25. *Рідній Короленківській бібліотеці... : з колекції книг — дарунків авторів, укладачів та видавців Харк. держ. наук. б-ці ім. В. Г. Короленка : альб. / упоряд. І. Я. Лосієвський.* — Харків : Сага, 2010. — 70 с. : іл.
26. *Русские автографы : памятники русского письма в собраниях Отдела рукописей РНБ.* — Режим доступа: <http://expositions.nlr.ru/rusautograph/>. — Загл. с экрана.
27. *С искренней благодарностью... : автографы мастеров культуры в коллекции отд. искусств Одес. нац. науч. б-ки им. М. Горького / сост. Т. В. Щурова.* — Одесса : ВМВ, 2014. — 247 с. : ил.
28. *Сварник Г.* Архів Івана Франка в Інституті літератури НАН України. — Режим доступу : <http://www.academia.edu/4037821>. — Назва з екрана.
29. *Соболев А. Л.* Автограф Пушкина / А. Л. Соболев. — Москва : П. А. Дружинин, 1998. — 84 с., 1 л.
30. *Фотопортрети та автографи діячів мистецтва з колекції поштових листівок та фотодокументів О. В. Горілого : альб. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. О. Я. Ісаєнко, К. В. Бондар.* — Харків : ХЧМГУ, 2014. — 24 с. : іл.
31. *Чехов А. П.* Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. Письма : в 12 т. / А. П. Чехов. — Т. 6 : янв. 1895 — май 1897. — Москва : Наука, 1978. — 774 с.
32. *Чуковкала : рукоп. альб. К. Чуковского / предисл. и пояснения К. Чуковского ; сост. Е. Чуковской.* — Москва : Премьера, 1999. — 399 с. : ил.
33. *Щербаковський М. Г.* Призначення та провадження судових експертиз / М. Г. Щербаковський. — Харків : Фактор, 2011. — 400 с.
34. *Эпоха Государственной Думы в автографах Российской национальной библиотеки / Рос. нац. б-ка; сост. В. Е. Кельнер, О. П. Новикова.* — Санкт-Петербург : Рос. нац. б-ка, 2007. — 78 с. : ил.
35. *Autographen-Album in Liedern Moderner Meister mit Deren Porträts und Namenszügen.* — Leipzig : Forberg, 1907. — 82 S. : Ill.
36. *L'Autographe: souverains, prelates, hommes politiques, publicistes, savants, compositeurs, acteurs et actrices, historiens, poètes, orateurs [etc.]* — Paris, 1863—1864. — № 1—24. — 208 p. : ill.
37. *The Autographic Mirror = L'Autographe Cosmopolite : inedited Autographs of Illustrious and Distinguished Men of past and present times = Autographes inédits de célébrités historiques et contemporaines / Lithographed by V. Brooks [etc.].* — London, s.a. — 264 p. : ill. — Тит. арк. і текст парал. англ., фр.
38. *Broadley A. M.* Chats on Autographs : [A Practical Guide for the Collector] / A. M. Broadley. — London : T. Fisher Unwin, 1910. — 384 p. : ill.
39. *Cist L. J.* Catalogue of the Valuable Collection of Autographs including many of the rarest American and Foreign / L. J. Cist. — P. 1—4. — New York : [s. n.], 1886—1887.
40. *Guide to the Manuscripts, Autographs, Charters, Seals, Illuminations and Bindings, exhibited in the Department of Manuscripts and in the Grenville Library of the British Museum / red. G. F. Warner.* — London : Order of the Trustees, 1906. — 156 p. : ill.
41. *Günter J.* Handbuch für Autographensammler / Joh. Günter, Otto Aug. Schultz. — Leipzig, 1856. — 289 S.
42. *Hill G. B.* Talks about Autographs / George Birkebeck B. Hill. — London : T. Fisher Unwin, 1896. — 191 p., [27] l. pl. : ill.
43. *Isographie des hommes célèbres ou Collection de fac-similé de lettres autographes et de signatures.* — V. 1—4. — Paris : T. Delarue [etc.], 1843.
44. *Joline A. H.* The Autograph Hunter and other Papers / Adrian H. Joline. — Chicago : Joline, 1907. — 243 p. : ill.
45. *Joline A. H.* Meditations of an Autograph Collector / Adrian H. Joline. — New-York ; London : Harper & Brothers, 1902. — 315 p. : ill.
46. *Joline A. H.* Rambles in Autograph Land / Adrian H. Joline. — New-York : G. P. Putnam's sons, 1913. — 334 p. : ill.

В статті розглядаються актуальні питання теорії та практики формування колекцій автографічних пам'яток в фондах наукових бібліотек.

The article is devoted to the topical problems of theory and practice of building collections of autographic monuments in the scientific libraries.

Надійшла до редакції 28 грудня 2015 року